

international law norms, restoration of the territorial integrity and sovereignty of the country, the return of refugees and internally displaced people to their native lands for the sake of consistent efforts.

It is not difficult to see and to give a legal assessment the overall situation of people suffering from armed conflict in our country. We can see it more clearly not only by remembering of the war period in Azerbaijan, we can see the events and conflicts committed in the world more clearly by comparing. Notably that in recent years social-economic situation of refugees and internally displaced people (obligatory refugees) are developed and improved in our country and productive cooperation with international organizations that function in this direction give the concrete results. So, our country was elected another prestigious organization – a member of the Executive Committee of the High Commissioner for Refugees of the United Nations (UN). Due to the demand of Resolution General Assembly, dated December 19, 2011 it was held in the Economic and Social Council the UN on April 26, 2012 and they had adopted a unanimous decision regarding the selection of Azerbaijan Republic members of the Executive Committee of the UN High Commissioner for Refugees with the majority of votes.

Literature

1. Luise Gayger (Гейгер). Armed (military) forces and respected norms (regulations) of international humanitarian law: main problems // Symposium on humanitarian activities and the implementation of Peace Support. Report. M., МКК. 1995. 2. V.A. Ibayev. International Humanitarian Law. Baku, 2001. P.3. 3. Genocide of Azerbaijanis: Bloody chronicle of history. I Volume. Baku 2012. 4. Human rights: comments and international documents. Compiled by V. Parvizoghlu. Baku 2001. 5. Nazarbayev N.A. Critical Millennium. Baku 2004. 230 p.

Туран Джахангірова

ОСОБЛИВОСТІ ПРОБЛЕМ БІЖЕНЦІВ З АЗЕРБАЙДЖАНУ

У статті розглядаються історичні аспекти становлення проблеми вимушеного переселення біженців з Азербайджану, а також негативні наслідки нагірно-карабахського конфлікту. Формуються основні характеристики, виявляються специфічні особливості цієї проблеми в Азербайджані.

Ключові слова: біженець, вимушений переселенець, натиск, окупація, власність.

Туран Джахангірова

ОСОБЕННОСТИ ПРОБЛЕМ БЕЖЕНЦЕВ С АЗЕРБАЙДЖАНА

В статье рассматриваются исторические аспекты становления проблемы вынужденного переселения беженцев из Азербайджана, а также негативные последствия нагорно-карабахского конфликта. Формируются основные характеристики, выявляются специфические особенности данной проблемы в Азербайджане.

Ключевые слова: беженец, вынужденный переселенец, натиск, оккупация, собственность.

УДК 94(438)

Ярослав Секо

ЦЕНТРАЛЬНОЄВРОПЕЙСЬКИЙ ДИСКУРС У КОНТЕКСТІ ДИСИДЕНТСЬКОГО РУХУ 1980-Х РР.

У статті розглянуто особливості формування центральноєвропейського дискурсу в опозиційній публіцистиці 1980-х рр. Головну увагу звернено на співвідношення ідеї Центральної Європи із популярними дисидентськими концепціями опору.

Ключові слова: Центрально Європа, дискурс, дисидентський рух, М. Кундера, Ч. Мілош.

Європу завжди ділили. І якби це робили залюблені в науку Паганелі на уроках географії – то ще б нічого. Але Європа, насправді, визначається не географією, а колективними уявленнями, які історично змінюються під дією різних чинників. Кожен воліє бачити «свою» Європу, тож не варто дивуватися, що у калейдоскопі уявлень співіснують європейські «Північ» і «Південь», «стара» і «нова» Європи, Західна і Східна. А додайте сюди поділи типу «кривавих земель», або ж помисліть «басейнами» – дунайським чи чорноморським.

Перебуваючи у світі подібних уявлень, важливо розуміти інструментальне значення таких поділів, на які проєктуються різні стратегії розвитку суспільств. Бо географія, в цьому випадку, розглядається «інтелектуальною ареною ідей та переконань», та підкреслюється важливість інтелектуальних концепцій географічного простору для формування людської свідомості [1, с. 16].

Саме тому, виносячи на розгляд концепцію Центральної Європи, важливо розуміти її дискурсивний характер. Вона по праву вважається однією із найцікавіших інтелектуальних знахідок

1980-х рр., що спричинила не лише бурю дебатів, але й формувала нові уявлення щодо Європи, її кордонів та культури. У наступні десятиліття вона стала наріжним каменем євроінтеграційних прагнень народів регіону, а сьогодні – часто використовується при обґрунтуванні їх спільної позиції в межах ЄС. При цьому було б надто спрощено вважати, що маємо справу із єдиною концепцією. Мова радше йде про набір часово-просторових уявлень, в основі яких різні історичні традиції та програми регіонального об'єднання.

Центральноевропейський дискурс з'являється в період чергового загострення відносин між СРСР і США. Акцентація на цьому дозволяє виокремити надзвичайно важливий пласт сенсів, якими початково наділялася Центральна Європа. Отож, у статті буде розглянуто взаємозалежність центральногоєвропейського дискурсу і дисидентських програм, що, в свою чергу, стало запорукою подальшого впровадження в масову свідомість жителів регіону.

Центральна Європа, як самобутній простір існування духу, розкрилася найперше у працях «Родина Європа» поляка Чеслава Мілоша, «Трагедії Центральної Європи» чеха Мілана Кундери та «Антиполітиці...» угорця Дьойордя Конрада. Що спонукало цих «центральногоєвропейських джентльменів» шукати, або ж «уявляти» Центральну Європу? З одного боку – загострене відчуття окремішності власного життєвого досвіду із реаліями комуністичних режимів, за фасадами яких проростала російська культура. Це змусило багатьох емігрувати на Захід, і, в подальшому, «розчинитися» в його культурі. Таке, наприклад, трапилося із румуном Емілем Чораном, який буквально «вписався» в чужу, французьку культуру, і став відомим на весь світ Сьораном.

Але для окремих емігрантів перебування по той бік «залізної завіси» не розв'язало всієї складності екзистенційного конфлікту, бо «радянський виклик» змінився відчуттям власної непристосованості до західного світу. Так, угорський емігрант Шандор Мараї підкреслював свою неприкаяність у нових умовах: «Що очікувало мене тут, на «Заході», якщо я залишусь? Та «Європа», яку західні європейці розуміли інакше ніж ми «là-bas»* (як високомірно із поблажливою наглістю вони говорять, маючи на увазі нас). На Заході я – провінціал, бо угорець. Моя особиста доля може скластися щасливо, але, це нічого не змінює: я назавжди залишусь тут чужоземцем, якого терплять, зносять, лише приймають» [2, с. 301].

Таке подвійне відторгнення стало чинником глибокого самоаналізу для емігрантів, спонукало до глибшого вивчення власного досвіду та його осмислення у площині колективних уявлень. У передмові до видання 2001 р. «Родинної Європи» Ч. Мілош писав: «Моє становище у Франції 50-х років було, м'яко кажучи, важким. Я не мав ані роботи, ані жодного престижного фаху... Переді мною постала проблема самоідентифікації. Чи я мав стати західним європейцем, або ж просто громадянином світу?» [3, с. 6].

У цьому контексті виникає одне практичне питання: чому потрапляючи в європейське культурне поле емігранти не почали культивувати власні національні ідентичності? Не відмовляючись від того аби бути поляками, чехами чи угорцями, митці відчули розрив із власною нацією, яка залишилася за «залізною завісою», і одночасно – схожість власного нового досвіду із тими, хто розділив долю емігранта.

Ще однією проблемою було усвідомлення «жахів» націоналізму в міжвоєнний період та в роки Другої світової війни. За таких умов національна ідентичність виявилася переобтяженою негативним досвідом геноцидів та колаборацій. Не випадково, однією із провідних тем у публіцистиці емігрантських кіл став пошук механізмів примирення народів-сусідів та розробка нових стратегій співпраці в майбутньому. Ще однією причиною відмови від націоналізму стало його активне використання радянськими режимами з метою легітимізації в країнах Східної Європи. Як приклад можна назвати політику В. Мочара в Польщі, або А. Ранковича в Югославії в другій половині 1960-х рр.

Саме такі обставини спонукали Ч. Мілоша до творення «Родинної Європи». Самозаглибившись у дусі М. Пруста в спогади «втраченого часу», він створив надзвичайно ностальгійний текст, у якому розв'язок проблеми власної ідентичності відбувся через утвердження інакшості та наголосі на спротиві європейському культурному полю. Звідси – пошук родинності, який перенесено на Центральну Європу, або точніше її історичну форму – ягеллонську Річ Посполиту. Це була літературна спроба воскресити те, що французький історик П. Нора назвав «місцями пам'яті».

Загалом, ідея прочитання текстів, присвячених Центральній Європі, крізь призму колективної пам'яті надзвичайно спокуслива і відкриває чималі дослідницькі перспективи. Так, психологічні експерименти показали, що на рівні індивіда свідомість власного існування в минулому є фундаментальним елементом, який конструє його ідентичність [4, с. 50]. У випадку з Ч. Мілошем

* там, знизу (фр.).

це конструювання відбувалося через утвердження внутрішньої суперечності, зумовленої поєднанням почуття власної «недорослості», упослідженості й меншовартості, та власної таки самобутності, самоцінності й самодостатності. Спрямовуючи її в історію, Ч. Мілош вийшов на ширші узагальнення, наклавши власні відчуття на колективні уявлення. Так, ідеалізуючи Велике князівство Литовське, а згодом Річ Посполиту, як своєрідну «золоту добу» іншої Європи, заснованої на засадах взаємної толерантності до різномірних етнічних (литовці, поляки, українці, білоруси), мовних (латинська, польська, давньоруська) чи релігійних (католицизм, православ'я, поганство) складових – як властивої запоруки її власної сили і тривкості, яка не насаджувала свої звичаї, а переймала чужі, вона фігурує як протиположна західноєвропейській структурі, просякнутої колоніальною політикою поневолення, відтак набуває власної ваги і вартості, рівної, якщо не вищої за західну модель тогочасної держави [5, с. 138].

Мілошева образна, суб'єктивно-меланхолійна сугестія продовжилася в есе М. Кундери «Трагедія Центральної Європи» (1984 р.). Чеський письменник не просто продовжив мнемонічні мандрівки Центральною Європою, але пристосував тему до тогочасної політичної кон'юнктури. Регіон виявився об'єднаний не лише спільною пам'яттю, але й сучасною автором трагедією поразок опозиційних виступів.

Літератор уявив Центральну Європу простором «малих народів», перед якими постійно стояли виклики збереження ідентичності. Ще із Середньовіччя взаємне переплетення їх історій, співіснування в часі й просторі витворило внутрішню єдність, проявом якої стала духовна культура початку ХХ ст. Абсолютизувавши культурницьке начало, М. Кундера побачив у ньому відповідь тим політичним негодам, які супроводжували буття окремих малих народів упродовж історії, їх вразливість до окупації чужоземною владою. Письменник окреслив контури літературно-мистецького середовища, і, власне, сформував канон митців завдяки якому регіон зміг піднятися над національною обмеженістю й ворожнечею. Відтак, ним наголошено на позадержавному характері Центральної Європи, яка поставала «культурою або долею», уявні кордони якої потрібно щораз накреслювати знову й знову, з кожною новою ситуацією [6].

Таких ситуацій було декілька – у Австрійській імперії та в міжвоєнний час. І попри їх короткочасність і невдачі, вони дозволили побачити Центральну Європу в інтелектуально-культурних і ментальних координатах Європи. М. Кундера не сумнівався у належності «малих народів» до Європи, і розглядав центральноєвропейськість у якості інтелектуальної протиположності «слов'янському світу» та Росії. Остання – «інша цивілізація», на тлі якої відбувалося самоусвідомлення Центральною Європою себе.

Відтак, події другої половини ХХ ст., пов'язані із опозиційним рухом, отримали принципово інше прочитання: «країни Центральної Європи відчувають, що зміни, які сталися в їхній долі після 1945 р., не були просто політичною катастрофою: то був також напад на їхню цивілізацію» [6]. Що ховалося за цим твердженням? Не менше як інтелектуальне повстання проти ялтинсько-потсдамського світового порядку. Бо європейська цивілізаційна належність Центральної Європи і одночасне перебування в складі іншого цивілізаційного радянського блоку складають суть трагедії. Есе М. Кундери, звернене на Захід, мало продемонструвати його відповідальність за стан справ у Центральній Європі: «справжньою трагедією для Центральної Європи є не Росія, а Європа», яка не відчуває її як цінність, яка «бачить в Центральній Європі лише Східну Європу» [6].

Сміливість висновків М. Кундери межує хіба що з їх гіпотетичністю. Письменник, не обтяжений науковою сумлінністю, міг, звичайно, не зважати на точність аргументів при уявленні простору. Питання в іншому – а чому ж тоді його версії Центральної Європи повірили? Які пласти суспільної свідомості та колективних уявлень він підійняв, або/і які перспективи надавало таке уявлення Центральної Європи?

Відповідаючи на запитання, доречно звернути увагу на зовнішній контекст. Актуалізація теми відбулася після поразок опозиційних виступів у регіоні, які загрожували перерости в системність: 1956 р. в Угорщині, в 1968 р. – Чехословаччині, 1981 р. – Польщі. Польські події доповнили цикл поразок опозиційних рухів, після чого поразки перестали усвідомлюватися справою виключно угорців, чехів чи поляків, але стали спільним досвідом. Утім, працю М. Кундери надихає не просто констатація поразок, але й спосіб їх подолання та перетворення у певний соціальний капітал. Його «Трагедія Центральної Європи» це не реквієм, але – гімн створенню.

Пригадуються думки Ернеста Ренана про те, що «спільні терпіння єднають більше, ніж спільні радощі», а «в національних споминах смуток має більше значення, ніж тріумф: смуток накладає обов'язки, смуток спонукає до спільних зусиль» [7, с. 119]. Саме цим шляхом пішов М. Кундера, уявивши Центральну Європу чимось відмінним від радянського блоку, спільним прихистком для розчарованих реаліями побудови соціалістичного суспільства. М. Кундера був не єдиним, хто рефлексував на поразки опозиції, це було спільне місце в дисидентській думці з кінця 1970-х рр. На думку дослідника Таку Шинокари, «інтелектуали спробували перемотати чужий режим морально

і культурно, і відновити статус-кво у довготривалій боротьбі за допомогою створення, або ж у їх суб'єктивних уявленнях, оживлення спільної культурної центральноєвропейської ідентичності й традиції» [8].

Звичайно, співставлення подій 1981 р. із появою у 1984 р. есе М. Кундери саме по собі не є аргументом. Однак, зв'язок стає очевидним при аналізі текстів, присвячених проблемам Центральної Європи, які контекстуально обумовлені суспільно-політичними процесами, і відображали досвід поразки. Не випадково, ключовими термінами у текстах були «трагедія», «драма».

Дискурс Центральної Європи в цьому контексті не унікальний, а продовжував логіку дисидентського опору, пошук його нової ідеології, яка найкраще проявлялася у термінах «неполітичної політики». У різних редакціях, часто опонуючи один із одним, дисиденти-політики накресливали нові стратегії боротьби. Ще в 1976 р. А. Міхнік наполягав на необхідності поступових, поетапних змін замість насильницьких зрушень і раптової ліквідації існуючої системи. Його теорія будувалася на припущенні, що суспільство може прокинутися від тоталітарної анестезії, а люди поступово стануть громадянами. Останнє мало здійснюватися через створення одночасних до влади дійових і комунікаційних мереж [9, с. 139].

Після введення воєнного стану в Польщі, погляди А. Міхніка все більше схилилися в бік тактики «довгого маршу», коли вирішальна сутичка із владою відкладалася на невизначений термін. У «Листах із Бялоленки» він доводив недоцільність відкритої конфронтації і наполягав на створенні «суспільного руху опору» як легального, так і підпільного, тиск якого міг би змусити владу до пошуку компромісу із опозицією. До цієї ж тактики схилявся і лідер «Солідарності» Лех Валенса, який виправдовував політику «самообмеження революції». Яцек Куронь у 1982 р. виступив із новою політичною концепцією. Він запропонував посилити напівлегальну і легальну діяльність різного роду об'єднань, кооперативів, місцевого самоуправління, розвиток приватної ініціативи, створення ринкового анклавів, які мали б зробити Польщу іншою країною, вільною і незалежною від офіційної влади. Створення незалежного суспільства мало реалізувати принцип свободи особливого роду, не зовнішньої, а внутрішньої, радше свободи духу, аніж свободи буття [10, с. 829].

Схожі погляди домінували в чехословацьких опозиційних колах. Так, у 1977 р. філософ Вацлав Бенда запропонував концепцію «паралельного полісу», суть якої полягала в необхідності створення аналогічних державі структур, які б могли хоча б частково замінити відсутні, але необхідні для нормального функціонування суспільства інститути, так чи інакше пов'язані із політичним життям, або ж діяти в межах державних інститутів, із середини «гуманізувати» їх [11]. Абстрагуючись від конкретики, можна сказати – усе це були спроби «залягти на матраци» й сформувати нову стратегію співіснування із радянським режимом.

Схожу функцію засадничо виконував і дискурс Центральної Європи, передбачаючи зміщення опору в площину культури, народження й формування на цьому глибинному рівні нових ментальних і мисленневих сенсів. Центральноєвропейський дискурс став стратегією виживання в умовах (як очікувалося) довгого тоталітарного періоду. Найповніше переплетення стратегії розвитку опозиційного руху із дискурсом Центральної Європи знаходимо в «Антиполітиці» Д. Конрада.

Спостерігаючи дисонанс між офіційним політичним життям країн Центральної Європи та ідейними пошуками громадян цих держав, Д. Конрад проголосив явище «антиполітики», у якій побачив політизацію людей, які не стають політиками, не приймають ніякої участі у владі, проте, впливають на владу через власний моральний, культурний, соціальний авторитет. «Антиполітика, – писав він, – це політична діяльність тих, хто не хоче бути політиками і відмовляється брати участь у владних структурах. Антиполітика – це організація незалежних форумів, до яких можна апелювати із скаргами на політичну владу; це – контр влада, яка може взяти владу, але не хоче. Владу, яку вона вже має в силу свого морального і культурного впливу... Антиполітика і уряд діють у двох різних вимірах, у двох окремих площинах. Антиполітика не підтримує уряд і не виступає проти; це – щось інше. Люди, задіяні в ній, добре знають своє місце; вони створюють мережу, що контролює політичну владу, чинить тиск на саму основу їхнього культурного і морального стану, але не шляхом виборів. Це їхнє право і обов'язок, а над усе – їхній самозахист» [9, с. 158].

Відомі у дисидентських колах інтенції Д. Конрад переніс на простір Центральної Європи, оголосивши антиполітичну політику «стратегією політичного спротиву» характерною рисою цього регіону в той час, коли традиційні політичні засоби не мали сили, а політичною системою країн керували чужі еліти. Таким чином, конрадівське розуміння Центральної Європи, на основі концепту «антиполітики», розкрило новий бік формування поняття, акцентувавши увагу на громадсько-політичному аспекті його конституювання [12, с. 59].

Отже, уявлена письменниками Центральної Європа постала зручним і зрозумілим простором-запереченням Східної Європи. Вона постала альтернативою до витворених у Ялті-Потсдамі

радянських держав, які утворилися в якості центрів оази громадянського суспільства. Такий спосіб уявлення споріднював тексти про Центральну Європу із дисидентськими концепціями «відгороджування» від держави. І тут нічого дивного, адже обидва дискурси породжувалися розчаруванням у соціалістичній державі.

Ідеї розмежування понять держави та нації знаходимо в угорського поета Шандора Чоорі. У «Контексті знайомих понять» (1986 р.) він розглянув державу в якості інструмента тимчасової, зазвичай, не сприятливої, політики: «держава може піддавати мене цензурі, збіднювати, одурювати або ж чимось загрожувати мені, кидати букети квітів у травневе небо» [13, с. 350]. На протигагу їй нація наділялася метафізичною або культурною природою, і ставала справжнім прихистком.

Вживання терміну «нація» дещо спантеличує, однак, контекстуально малося на увазі те ж громадянське суспільство, виведене з-під впливу держави. Щоправда, його сфера існування обмежувалася виключно простором культури і не поширювалася на будь-які прояви соціальної дії, як це бачимо у випадку «антиполітики». Ш. Чоорі вважав, що людину або народ можна на певний час одержавити, що, власне, відбулося у країнах соціалістичного блоку, але не національний дух. Бо навіть у часи кризи й занепаду він залишається собою, звужуючись до окремих літературних творів. Звідси ототожнення літератури й нації, їх «нероздільність у свідомості» [12, с. 351].

Для Ш. Чоорі очевидна єдність Центральної Європи через схожість досвіду взаємодії між державами і націями, які його наповнюють, а, відтак, подібність шляхів виходу із кризи, зумовленої діяльністю радянських режимів. Поет відштовхувався від твердження про слабкість держави, вбачаючи у ній закономірний результат зовнішнього поневолення. Через це він вважав політичні рішення малопродуктивними, здатними хіба що змінити поневолювача. Відсутність власної потужної політичної сили спонукала Ш. Чоорі вказати на іншу логіку звільнення: «У країнах, затиснутих між Заходом і Сходом, зміна режиму ніколи не починається з того, що та чи інша партія прихилиє маси на свій бік, проводить голосування і формує новий уряд. У нас передовсім повинні змінитися людські серця. Повинні змінитися стиль мовчання і стиль говоріння, тон віршів і тон прози. А новий стиль закономірно відкриває нові істини і нові взаємозв'язки. І все це, з'являючись і накопичуючись в культурі, не тільки змінює душі, але й вимагає змін у суспільстві» [14, с. 356].

Отже, літературна Центральна Європа – це та своєрідна рекреація до якої стиснувся національний дух, дух опору. Саме тому, творення центральноєвропейського дискурсу не просто літературні витівки, а – «служіння істині», «спільна справа», «боротьба за незалежність людини, яка прагне досконалості» [13, с. 353]. Література – це тимчасовий прихисток, і водночас – «тренувальний майданчик» де виконуються нові ідеї, це – «місце загартування моральної мужності», «центр із виховання незалежної людини» [13, с. 357].

Як бачимо, центральноєвропейський дискурс суттєво розширював дисидентські проекти формування аналогічних до соціалістичної держави структур і надавав виразної єдності поодиноким проявам опозиційності в Польщі, Чехословаччині чи Угорщині.

У відомому початку «Сили безсилых» В. Гавела (який, у свою чергу, був парафразами початку «Комуністичного маніфесту») стверджувалося, що «Східною Європою походить примара, яку на Заході називають «дисидентським рухом» [15, с. 8]. Так от, те, що було «примарою» для Східної Європи, стало мешканцем Європи Центральної. Літератори перенесли сухі теоретичні побудови політиків-дисидентів на широке тло минулого, вписавши їх у по суті маргінальну регіональну традицію. Результатом цього синтезу став уявний простір, приналежність до якого розкривалася в опозиційності до радянських офіційних структур та цінностей.

Можна погодитися із дослідницею Олею Гнатюк в тому, що в кожній із культур – чеській, польській, угорській, словенській і хорватській – дискурс Центральної Європи протиставляв себе уніфікаційним тенденціям радянської культури, тобто перетворенню національної культури на різновид спільної соціалістичної культури, а отже, й спільної ідентичності. Центральноєвропейський дискурс пропонував заманливу ідею національної тожсамості, вписаної в європейський контекст і водночас виразно дистанційованої від Радянського Союзу [16, с. 273].

Новизна літераторів полягала у залученні до політичних проектів потужних механізмів колективної пам'яті, які дозволили в перспективі створити потужний альтернативний наратив спільних уявлень і цінностей, надати опозиціонерам необхідної аргументованості. Зазвичай, комунізм розглядався у якості суспільно-політичного ладу, функціональна непридатність якого виступала основним аргументом на користь його відкидання. Дисиденти пішли іншим шляхом, адже для них очевидно була інтелектуальна привабливість комунізму та «опію інтелектуалів» марксизму. Для дисидентів, після хвилі поразок, стало очевидно, що перемога над комунізмом може бути досягнутою лише в інтелектуальній площині. Отож, вони потребували інтелектуального інструменту здатного підважити «комуністичну утопію» як ідею. За таких умов дискурс Центральної Європи отримував своє виправдання, хоча за багатьма своїми характеристиками Центральна Європа була такою ж утопією, або, за словами літераторів – мрією.

Уявляючи Центральну Європу, вони найперше наділяли опозиційний рух спільною колективною пам'яттю, в основі якої лежали багато в чому взаємовиключні міфи – австро-угорський та ягеллонський. Щоправда, у 1980-ті рр. на цьому не акцентувалося, натомість підкреслювалося значення цих спадщин для осмислення своєї інакшості. Така колективна пам'ять мала легітимізувати не лише саме існування спільноти, але також її структур суспільного домінування й форм політичної влади. Державу, яка здійснює владу, не завжди акцептують, і чим сильнішим є її тиск, тим більша ймовірність опору. У символічній сфері опір проявляється у творенні відмінних, альтернативних супроти насаджуваних державою образів минулого, які ставлять під сумнів претензії влади на її законність, у відкиданні офіційно пропагованих зразків, у забуванні та запам'ятовуванні згідно з іншим, аніж пропагований, зразком. Реконструкція минулого є для пригноблених свідченням власної ідентичності та силою, яка утримує при житті прагнення до свободи та незалежності. Польська дослідниця Барбара Шацька вважає, що «покликання на образ минулого, сконструйований інакше, ніж офіційний, та інакше інтерпретований, а також запам'ятовування і забування згідно з іншим зразком, – це втеча з-під контролю держави, що може привести до виникнення інших, нових структур влади» [4, с. 58, 60].

Наступним важливим елементом стало формування стійких уявлень про простір існування опозиційного руху. Літератори його маркували поверх національних кордонів, вбачаючи в цьому умову єднання на ширшій ідентичності, і, водночас, протиставляючи себе колективним іншим – Західній і Східній Європам. Винайдення такого відмінного простору сприяло переведенню питання належності регіону за межі дискусії капіталістичного й комуністичного світів, спробою довести, що ідеологічні підходи не охоплюють уповні всього комплексу проблем регіону.

Утім, Центральну Європу легше уявити, аніж маркувати. Бо накласти власні фантазії на географічні межі виявилось справою нелегкою. Кордони Центральної Європи часто перемальовувалися, і, врешті-решт, набули доволі умовного характеру. Не випадково ключову роль у конструюванні простору відігравали позагеографічні підходи. Центральну Європу легше було уявити на особистісному рівні, як територію Кафки в минулому, або ж Кундери у 1980-х рр.

Уявність такої Центральної Європи ні для кого не була її запереченням. Так, один із польських інтелектуалів відзначав: «Коли Кундера накинув нам, нашій уяві утопію і програму Центральної Європи, ця утопія в певному розумінні почала існувати як щось, що впливає на наше мислення та наші дії. Незважаючи на утопічність і наївність цієї програми, незважаючи на її невиразність і, можливо, хибність» [16, с. 273]. Про це ж говорив Д. Конрад, відмовляючись маркувати Центральну Європу на карті: «Вона лежить десь на східних окраїнах Заходу та західних окраїнах Сходу. Точніше кажучи, вона животіє лише як ностальгія та утопія» [16, с. 273]. Данилу Кішу Центральна Європа нагадала «алькського дракона» з «Острова пінгвінів» Анатолія Франса, бо «ніхто з тих, хто твердить, що його бачив, не спромігся описати, як він виглядає» [16, с. 273].

Однак, такий підхід мав очевидні вади. Тому, формуючи спільний простір, літератори надали йому високого градусу емоційності, осмисливши Центральну Європу як простір травми, абсурду і жертви. Одним із перших до цієї теми звернувся Е. Бойтар, але розлогіші міркування знаходимо в публіцистиці 1980-х рр. Так, Ш. Чоорі відзначав: «Ми, мешканці Центральної і Південно-Східної Європи – поляки, чехи, румуни, угорці, серби – живемо в ситуації неперервної драми. У підганяючи одна другу драматичних ситуаціях» [13, с. 352]. Йдеться не лише про констатацію драматичного досвіду, але й виявлення тих рис, які підносять над ним, і дозволяють сформулювати власні цінності, які є типовою рисою центральноєвропейця, яка відрізняє його від східно- чи західноєвропейців. «Мешканці цього регіону, – продовжую цитування Ш. Чоорі, – майже всі як один можуть сказати: в цьому столітті вони пройшли через всі види зла, які здатні загубити і народи, і окрему людину. Пізнали зовнішні і внутрішні апокаліпсиси. Але те, що певним чином, зазнаючи живих втрат і часто вивертаючись навиворіт, нам усе-таки вдалося вижити, допоки ще озброює нас певною «німою філософією» і «німою політичною самосвідомістю». У непрохідній хащі сьогоденних тлумачень світу приємно усвідомлювати, що істинною реальністю буття в наш час є власна реальність людини. Вона й зобов'язувала нас не тільки до виживання, але й до твердого протистояння» [14, с. 358].

Зрештою, можна стверджувати, що літератори, відштовхуючись від маркування простору, плавно вийшли на проблеми ідентичності. Остання у їх творах набула значної парадоксальності й, подекуди, абсурдності. Так, угорський прозаїк Петер Естергазі вбачав сенс центральноєвропейськості у відсутності розуміння власного «я»: бути центральноєвропейцем «означає не знати себе» [8]. У есе 1988 р. він окреслив власне відчуття порожнечі: «Найбільша брехня – в тому, що нам говорили: ми є. Існує країна. Існує деяке «ми». Але це не так. Ми роздрібнені (розбиті, розідрані на шматки). Але якщо є тільки «я», то наші справи кепські. Ніхто так не беззахисніший, як людина самотня» [17, с. 371]. Вихід із цієї екзистенційної дилеми письменник побачив у «мрії» про Центральну Європу, яка здатна втілитися через творчість: «Із яких-то пір хоча

б щось, залежне від нас, від нашої фантазії, таланту! Пофантазувавши, ми можемо навіть уявити, наче ми вільні. І тоді – я, власне, до цього схиляю – ми, можливо, повернемо собі втрачене і бажане «ми». Спробуємо спочатку вимовити вголос ці слова: ми, народи Центральної Європи, після чого, напевно, буде легше вимовити: ми, угорці, ми, словенці, ми, серби, etc» [17, с. 372].

Обтяженість історією, на думку багатьох літераторів, найповніше розкриває сенс центральноєвропейськості. Ч. Мілош відзначав, що історичні уявлення центральноєвропейця «завжди годуються колективною пам'яттю і відчуттям загрози». Д. Конрад уявлення про історію обмежив ретроспективним мріянням: «якби тоді склалося б по-іншому, то все пішло б чудово. Майже-перемоги, ніби-то-досягнення, а потім гіркий екстаз самозвинувачень» [8].

Що стояло за такими інтелектуальними кроками здогадатися не важко. О. Гнатюк переконана у тому, що привабливість концепції Центральної Європи для дискурсу ідентичності полягала у входженні – принаймні в царині ідей – до європейської спільноти: «В уяві центральноєвропейців міф Європи посів важливе місце; правдоподібно, саме він поєднав досить різні чеські, угорські та польські концепції. Той міф також визначав спільну мету – «повернення до Європи» [15, с. 69]. Погоджуючись в цілому, хотілося б підкреслити, що єднання із Європою здійснювалося не на абстрактних цінностях, а на співпадінні її цінностей із засадами опозиційного руху. Відтак, сама Центральна Європа – частина Заходу. На думку Івана Жигала, «дискурс Центральної Європи як жертви, як простору травми і простору абсурду сприяв тому, що Центральна Європа почала видаватися Заходу «не чужою», звідси – та надмірність уваги, із якою Захід почав відноситися до держав Центральної Європи, починаючи з другої половини 1980-х рр.» [8].

Більше того, Центральна Європа постала викликом для бюрократичного проекту Брюсселя, який утверджувався в другій половині ХХ ст. М. Кундера доводив, що «Європа», відрізана від таких типово європейських міст, як Будапешт, Прага, Лейпціг та Варшава, не має сенсу. Європи немає без Центральної Європи [1, с. 358].

Заклики М. Кундери і Д. Конрада виявилися дочасними. Центральна Європа виявилася вдалим маркетинговим ходом для літераторів і культурологів, тематичною новинкою, здатною зацікавити читача. Такий собі притулок для рафінованих східноєвропейських письменників, ширше – інтелектуалів.

Апробація проекту Центральної Європи відбулася у травні 1988 р. на конференції в Лісабоні. На одному із засідань розгорілася дискусія між його прихильниками та опонентами із СРСР, на бік яких став І. Бродський. Окремі тези цієї дискусії надзвичайно цікаві з огляду на відвертість учасників. По суті, йшлося про те, що сприйняття центральноєвропейськими інтелектуалами себе як культурної цілісності наклалося на непорозуміння із боку радянських письменників, які такої цілісності за ними не вбачали, і продовжували застосовувати щодо них традиційні уявлення як про представників літератури Польщі, Чехословаччини, Угорщини і т. п.

Якщо Татяна Толстая несприйняття ідеї Центральної Європи пояснювала її лінгвістичним розмаїттям, то І. Бродський відкинув феномен «Центральної Європи» на рівні літератури [19]. На що Адам Загаєвський зауважив, що «на культурному рівні Центральна Європа не менш штучна побудова, аніж концепція Радянського Союзу як культурної єдності» [19].

Утім, швидко з'ясувалося, що суперечка мало стосувалася літератури, а мала неприйнятний для СРСР контекст. Його виразником став сербський письменник-емігрант Д. Кіш, який підкреслив політичну складову концепції Центральної Європи: «ця ідея була висловлена для того, аби підірвати концепцію Радянського Союзу, щоб перестати розглядати Центральну Європу лише однією з його складових, щоб отримати право бути самими собою», а згодом додав: «Антиросійська» за своєю ідеєю, тому що ми опинилися поміж двох культурних впливів і намагаємося знайти власне місце. Не варто надто спрощувати. Це не тільки антирадянське поняття. Воно більше, аніж «антирадянське» [19]. І це не модифікація первісної ідеї Д. Кішем, як це могло здатися на перший погляд. Ч. Мілош був категоричний: «Центральна Європа – це антирадянська концепція, поява якої була спровокована окупацією цих країн... Це поняття, вищою мірою вороже Радянському Союзу» [19].

Концепт Центральної Європи порушив традиційну дихотомію Європи на Західну і Східну, а також запропонував «дисидентську» версію уявлення європейського простору. Завдяки йому на інтелектуальному рівні заперечено «доктрину Л. Брежнєва». Адже, на відміну від соціалістичної Східної Європи, уявлена інтелектуалами Центральна Європа постала простором західних цінностей. Дискурс суттєво доповнював наявні програми дисидентів і сприяв посиленню їх аргументації в діалозі із представниками Заходу. Бо початково у нього закладалося розуміння того, що дискусія про Центральну Європу – це дискусія про Європу, але дискусія, яка велася із Центральної Європи. Традиційно європейці мислили про себе і про світ, тепер же частина світу почала мислити про них. Очевидно, що такий досвід був історично обумовлений конкретними поразками, а на тогочасному етапі – поразками опозиційних виступів. Саме тому Центральна

Європа свідомо міфологізувалася, і засадничо наділялася ознаками «втраченого раю». І хоча простір Центральної Європи гранично виводився із реальності й переносився в площину «чистої» творчості, він поставав вагомим інструментом руйнування інтелектуальних ідеологем радянських режимів, ослаблював тотальність контролю над свободою і цінностями суспільств. А поряд із дисидентськими концепціями, дискурс Центральної Європи окреслював межі виникаючого у межах соціалістичного ладу громадянського суспільства.

Список використаних джерел

1. Геффернен М. Значення Європи. Географія та геополітика. К.: Дух і літера, 2011. 464 с.
2. Мараи Ш. Земля! Земля! Из книги воспоминаний // Венгры и Европа: Сборник эссе. Пер. с венгерского. М.: Новое литературное обозрение, 2002. С. 285–336.
3. Мілош Ч. Родина Європа / Пер. з польської. Львів: Літопис, 2007. 390 с.
4. Шацька Б. Минуле – пам'ять – міт. Чернівці: Книги-XXI, 2011. 248 с.
5. Поліщук Н. Інша Європа: дискурс ідентичності в есеїстичній прозі Чеслава Мілоша «Родина Європа» // Київські полоністичні студії. Т. XIX. К.: Університет «Україна». С. 134–140.
6. Кундера М. Трагедія Центральної Європи. URL: <http://www.ji.lviv.ua/n6texts/kundera.htm> (дата звернення 01.02.2017).
7. Ренан Е. Що таке нація? // Націоналізм: антологія / Упорядники О. Проценко, В. Лісовий. К.: Смолоскип, 2000. С. 107–120.
8. Жигал І. Центральна Європа як пространство-фантом і травма. URL: <http://noweteksty.com/2015/06/02/ivan-zhigal-centralnaya-evropa-kak-prostranstvo-i-travma/> (дата звернення 01.03.2017).
9. Тисменяну В. Поворот у політиці: Східна Європа від Сталіна до Гавела. К.: Мегатайп, 2003. 336 с.
10. Польша в XX веке: Очерки политической истории / Отв. ред. А. Носкова. М.: Индрик, 2012. 952 с.
11. Бенда В. Параллельний поліс. URL: http://krotov.info/libr_min/02_b/en/da.htm (дата звернення 01.03.2017).
12. Донська А. Політична обумовленість концепту Центральної Європи // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Філософія. Політологія. 2014. Вип. 1. С. 57–61.
13. Чоори Ш. Контекст знайомих понять // Венгры и Европа: Сборник эссе. Пер. с венгерского. М.: Новое литературное обозрение, 2002. С. 348–353.
14. Чоори Ш. Государство и писательская фантазия // Венгры и Европа: Сборник эссе. Пер. с венгерского. М.: Новое литературное обозрение, 2002. С. 354–359.
15. Гавел В. Сила безсилюх / Пер. з чеської. Київ: «Чеська бібліотека», 2016. 144 с.
16. Гнатюк О. Прощання з імперією: Українські дискусії про ідентичність. К.: Критика, 2005. 528 с.
17. Эстерхазы П. Центральная Европа как рана, туман, заблуждение, надежда и безнадежность // Венгры и Европа: Сборник эссе. Пер. с венгерского. М.: Новое литературное обозрение, 2002. С. 371–373.
18. Лиссабонская конференция по литературе. Русские писатели и писатели Центральной Европы за круглым столом. URL: <http://magazines.russ.ru/zvezda/2006/5/se8.html> (дата звернення 01.02.2017).

References

1. Heffernen M. Znachennya Yevropy. Neohrafiya ta heopolityka [The Significance of Europe. Geography and geopolitics]. K.: Dukh i litera, 2011. 464 s.
2. Marai Sh. Zemlya! Zemlya! Iz knigi vospominanii [The Earth! Earth! From the book of memoirs]. Vengry i Evropa: Sbornik esse. Per. s vengerskogo. M.: Novoe literaturnoe obozrenie, 2002. S. 285–336.
3. Milosh Ch. Rodynya Yevropa [Family Europe] / Per. z pol's'koyi. L'viv: Litopys, 2007. 390 s.
4. Shats'ka B. Mynule – pamyat' – mit [The past – memory – myths]. Chernivtsi: Knyhy – XXI, 2011. 248 s.
5. Polishchuk N. Insha Yevropa: dyskurs identychnosti v eseyistychniy prozi Cheslava Milosha «Rodynya Yevropa» [Another Europe: discourse of identity in essay prose by Cheslava Milosha «Family Europe»]. Kyivys'ki polonistychni studiyi. T. XIX. K.: Universytet «Ukrayina». S. 134–140.
6. Kundera M. Trahediya Tsentral'noyi Yevropy [Tragedy of Central Europe]. URL: <http://www.ji.lviv.ua/n6texts/kundera.htm>
7. Renan E. Shcho take natsiya? [What is a nation?]. Natsionalizm: antolohiya / Uporyadnyky O. Protsenko, V. Lisovyy. K.: Smoloskyp, 2000. S. 107–120.
8. Zhigal I. Tsentral'naya Evropa kak prostranstvo-fantom i travma [Central Europe as a phantom space and trauma]. URL: <https://noweteksty.com/2015/06/02/ivan-zhigal-centralnaya-evropa-kak-prostranstvo-i-travma/>
9. Tysmenyanu V. Povорот u politytsi: Skhidna Yevropa vid Stalina do Havela [Turn in politics: Eastern Europe from Stalin to Havel]. K.: Mehatayp, 2003. 336 s.
10. Pol'sha v XX veke: Ocherki politicheskoi istorii [Poland in the XX century: Essays on political history] / Otv. red. A. Noskova. M.: Indrik, 2012. 952 s.
11. Benda V. Parallel'nyi polis [Parallel Policy]. – URL: http://krotov.info/libr_min/02_b/en/da.htm
12. Dons'ka A. Politychna obumovlenist' kontseptu Tsentral'noyi Yevropy [Political Conditionalness of the Concept of Central Europe]. Visnyk Kyivys'koho natsional'noho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Filosofiya. Politolohiya. 2014. Vyp. 1. S. 57–61.
13. Choori Sh. Kontekst znakomykh ponyatii [Context of familiar concepts]. Vengry i Evropa: Sbornik esse. Per. s vengerskogo. M.: Novoe literaturnoe obozrenie, 2002. S. 348–353.
14. Choori Sh. Gosudarstvo i pisatel'skaya fantaziya [The state and the writer's fantasy]. Vengry i Evropa: Sbornik esse. Per. s vengerskogo. M.: Novoe literaturnoe obozrenie, 2002. S. 354–359.
15. Havel V. Syla bezsilykh [Power of the Impotent] / Per. z ches'koyi. Kyiv: «Ches'ka biblioteka», 2016. 144 s.
16. Hnatyuk O. Proshchannya z imperiyeyu: Ukrayins'ki dyskusiyyi pro identychnist' [Farewell to the Empire: Ukrainian Debate on Identity]. K.: Krytyka, 2005. 528 s.
17. Esterkhazy P. Tsentral'naya Evropa kak rana, туман, заблуждение, надежда и безнадежность [Central Europe as a wound, fog, delusion, hope and hopelessness]. Vengry i Evropa: Sbornik esse. Per. s vengerskogo. M.: Novoe literaturnoe obozrenie, 2002. S. 371–373.
18. Lissabonskaya konferentsiya po literature. Russkie pisateli i pisateli Tsentral'noi Evropy za kruglym stolom [Lisbon Conference on Literature. Russian writers and writers of Central Europe at a round table]. URL: <http://magazines.russ.ru/zvezda/2006/5/se8.html>

Ярослав Сэко

**ЦЕНТРАЛЬНОЕВРОПЕЙСКИЙ ДИСКУРС В КОНТЕКСТЕ
ДИССИДЕНТСКОГО ДВИЖЕНИЯ 1980-Х ГГ.**

В статье рассмотрены особенности формирования центральноевропейского дискурса в оппозиционной публицистике 1980-х гг. Главное внимание обращено на соотношение идеи Центральная Европа с популярными диссидентскими концепциями борьбы.

Ключевые слова: Центральная Европа, дискурс, диссидентское движение, М. Кундера, Ч. Милош.

Yaroslav Seko

CENTRAL CONTEXT DISCOURSE IN THE DISSIDENT MOVEMENT OF THE 1980S

In the article the features of formation of the Central European opposition journalism discourse in the 1980s. The main attention is paid to the idea of Central Europe relationship with popular conceptions of dissident resistance.

Key words: Central Europe discourse dissident movement, M. Kundera, Ch. Milosz.

УДК 94(483)

Юрій Павлович

**ВНУТРІШНЯ ПОЛІТИКА РЕСПУБЛІКИ БІЛОРУСЬ У ВІЗІЇ УКРАЇНСЬКИХ
ІСТОРИКІВ ТА ПОЛІТОЛОГІВ (1991–2004 РР.)**

У статті аналізуються основні аспекти внутрішньої політики Республіки Білорусь. Розглядаються думки українських політиків та позиції політичних партій щодо суспільно-політичних процесів, які відбувалися в Республіці Білорусь в період 1991–2004 рр. Також подається і аналізується українськими істориками та політологами основна політична модель управління в Білорусі та правління президента Республіки Білорусь – Олександра Лукашенка. Подана значна кількість соціологічних опитувань Інституту соціології НАН України різних періодів щодо ставлення українців до білоруського та українського президентів, до Білорусі загалом.

Ключові слова: Республіка Білорусь, внутрішня політика, політичні партії, політична модель, соціологічні опитування.

Національно-демократичні сили Білорусі не були активнішими, якщо порівняти із українськими, в процесі здобуття незалежності на пострадянському просторі. Вихід на політичну арену незалежної Білорусі супроводжувався внутрішньополітичною боротьбою між опозицією, яку очолював лідер білоруського Народного Фронту «Відродження» Зенон Позняк та Олександром Лукашенко, який опирався на підтримку старої номенклатури.

8 грудня 1991 р. в Білорусі, у селі Віскулі, поблизу Біловезької пуші, глави держав і уряди трьох радянських республік – України, Росії, Білорусі – підписали епохальну угоду. Цей документ констатував припинення існування СРСР як суб'єкта міжнародного права й декларував утворення Співдружності незалежних держав (СНД). В угоді про створення СНД ці держави заявили про прагнення розвивати співпрацю у політичній, економічній, гуманітарній, культурній та інших сферах. Екс-президент України Леонід Кравчук заявив, що: «Шушкевич та Єльцин представляли самих себе, а я – волю народу. Коли ми сіли за стіл, то жодного проекту не було. Я взяв чистий аркуш паперу, ручку й сказав, що писатиму. Перший пункт: СРСР як геополітична система і суб'єкт міжнародного права перестає існувати» [1]. Л. Кравчук підкреслює, що в цей період все здійснював у відповідності до Конституції України та Біловезька угода стала єдиним виходом для демократичного життя суспільства: «В Конституції України була стаття про те, що кожен народ має право на самовизначення аж до відокремлення. І відповідно до норм міжнародного права, ми підписали документи та подали їх на ратифікацію в парламенті. Усе витримано з точки зору як національного, так і міжнародного законодавства. І тому критикувати власне угоду нема за що. Критика в тому – чи потрібно було денонсувати, «розвалювати», як писали пізніше, Радянський Союз. Я думаю, що людина неупереджена, здатна до аналізу, довідавшись про репресії, Голодомор, війни, нищення людей, яких убивали тільки тому, що вони не вписувалися в існуючу систему, зробить тільки один висновок: це була тоталітарно-репресивна машина, яка не могла існувати далі. Скажу більше, якби ми не підписали Біловезьку угоду, а застосували інший варіант, то могла политися кров» [1, с. 1].